

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ФИЛОСОФСКИ АЛТЕРНАТИВИ

СПИСАНИЕ НА ИНСТИТУТА ПО ФИЛОСОФИЯ
И СОЦИОЛОГИЯ

6/2024

ГОДИНА XXXIII

ISSN 0861-7899 (print)
ISSN 2815-4568 (online)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

PHILOSOPHICAL ALTERNATIVES

A JOURNAL OF THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND
SOCIOLOGY

6/2024

VOL. XXXIII

ISSN 0861-7899 (print)
ISSN 2815-4568 (online)

**Настоящият брой се издава с финансовата подкрепа
на Фонд „Научни изследвания“ при МОН**

© Институт по философия и социология, БАН, ISSN 0861-7899

© Institute of Philosophy and Sociology, BAS, ISSN 0861-7899

© Художник на корицата: Калин Николов

Печатница: ИК „Недланд“ ЕООД

Тема на броя: **ЦЕННОСТИТЕ. КЛАСИКА И АКТУАЛНОСТ**

Водеца: **Силвия Борисова**

СЪДЪРЖАНИЕ

ЕТОС И ЦЕННОСТ

<i>Иво Минков</i> – Етосът в развитието на историята.....	7
<i>Мирослава Христоскова</i> – Концепцията за критика на Мишел Фуко.....	14
<i>Силвия Борисова</i> – Ценности и личност: етапи на развитие в контекста на една процесуална аксиология.....	22
<i>Огнян Узунов, Милена Колома</i> – Старозаветни и Новозаветни ценности – практическа реализация в съвременната ситуация. Урок по философия за IX клас.....	35

АНТРОПОЛОГИЯ НА ЦЕННОСТТА

<i>Милена Попчева</i> – Възможности за интегриране на философията на ценностите в контекста на психотерапията.....	44
<i>Елица Димова</i> – „Кронос“ като ум и „Афродита“ като душа в античната антропология. Съкрушената душа в съвременното общество.....	51

ПРАВО И ЦЕННОСТ

<i>Николай Александров</i> – Неопозитивизмът на Хърбърт Харт като опит за ревизия на модерните правни теории.....	58
<i>Стоян Ставру</i> – Съдията: между бодлите на таралежа и фермите за „развъждане“ на право.....	72
<i>Здравко Ангелов</i> – Понятие за „делинквентно“ дете.....	88

ЦЕННОСТИ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО

<i>Венелин Л. Стойчев</i> – Структурни предизвикателства в България пред приложимостта на теорията за ценностните полярности на демокрацията.....	95
--	----

НОВИ КНИГИ

<i>Силвия Кръстева</i> – Перспективите на <i>живото знание</i> – нова монография, посветена на проблемите на философското и гражданското образование.....	115
--	-----

Списание „Философски алтернативи“ (1992 –) е реферирано научно списание, издавано от Институт по философия и социология (ИФС), БАН. Започва да излиза през 1945 г. като „Философска мисъл“. Публикува статии в областите: онтология, епистемология, философия на науката, история на философията, философска антропология, философия на историята, философия на религиите, етика, естетика, логика, политология, психология и социология. Публикуват се и рецензии. Излиза в шест книжки годишно.

За информация: сайт на списанието – philosophical-alternatives.com; FB – facebook.com/philo.alter/; сайт на ИФС – ips-bas.org.

Указания към авторите са публикувани на последната вътрешна страница.

Статиите в списание „Философски алтернативи“ се **индексират и реферират в:** ERIH PLUS, The Philosopher’s Index, EBSCOhost, Central and Eastern European Online Library (ceeol.com), Google Scholar (scholar.google.bg/) и НАЦИД (ID №2226 в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране). От 2024 г. е регистрирано в CrossRef (с DOI идентификация: <https://doi.org/10.58945/PSUU8376>).

Адрес на редакцията: бул. „Патриарх Евтимий“ № 6, София 1000.

Статиите да се изпращат на: mihailov_n@abv.bg (главен редактор) и marnifark@abv.bg (редактор)

Редакционна колегия

Николай Михайлов (главен редактор), Валери Личев (заместник главен редактор), Галин Пенев (научен секретар), Доротея Ангелова, Силвия Борисова, Александър Гънгов, Ани Димитрова, Александър Донев, Кристиан Енчев, Стоян Ставру, Иванка Стъпова

Международен редакционен съвет

Валентин Горанко (Швеция), Росен Дандолов (Франция), Мафалда Ейро-Гомеш (Португалия), Рудолф Зиберт (САЩ), Николай Милков (Германия), Марчин Милковски (Полша), Александър Неклеса (Русия), Веселин Петков (Канада), Вит Пункочар (Чехия), Ана Рапозу (Португалия), Ричард Темпест (САЩ), Джини Уайтхаус (САЩ), Нейтън Хаузър (Канада, САЩ), Аксел Хонет (Германия), Малек Хосейни (Иран), Кристофър Хукуей (Великобритания); Татяна Батулева, Нина Димитрова, Валентин Канавров, Иван Колев, Стефан Пенев, Ангел С. Стефанов (България)

Всички статии от този брой, както и всички статии от сп. „Философски алтернативи“ от 1992 г. до днес, могат да бъдат изтеглени в PDF формат от Central and Eastern European Online Library – ceeol.com.

За абонати на библиотеките на СУ, НБУ, АУ – Благоевград и Centre for Advanced Studies тегленето от CEEOL е безплатно, както и за всички абонирани за CEEOL световни библиотеки. Страницата на списанието в CEEOL е: ceeol.com/search/journal-detail?id=921.

<https://doi.org/10.58945/WVEJ2831>

СТОЯН СТАВРУ*
СЪДИЯТА: МЕЖДУ БОДЛИТЕ НА ТАРАЛЕЖА И
ФЕРМИТЕ ЗА „РАЗВЪЖДАНЕ“ НА ПРАВО

Abstract: The text explores the role of the judge in the process of adjudication and the pursuit of a just judicial decision in the dispute. By comparing the strategies of the fox and the hedgehog, the procedural roles of the judge and the lawyer are distinguished. An analysis of the model of the „virgin“ Judge Medusa and the effect of an overly good judge on the attainability of justice is presented.

Keywords: adjudication; artificial intelligence; justice; role of the judge

Лисицата знае много неща, но таралежът знае едно голямо нещо.

Архилох

Лисици

Възможна ли е една „естетика на справедливостта“, при която усещането за правилност възниква естествено и е самоцелно, без да е зависимо от съществуването на конкретни правни норми? Възможно ли е справедливостта да се „държи“ така, както се държи красотата? Положителният отговор на тези въпроси означава, че справедливостта е нещо вътрешно присъщо на човешката природа, аналогично на начина, по който Кант разглежда красотата като нещо вътрешно присъщо на човешкото възприятие. Ако красотата е „целесъобразност без цел“, то справедливостта е „законосъобразност без закон“. Ако красотата е независима от конкретни цели, то справедливостта е независима от конкретни закони. Красивото ни доставя удоволствие само по себе си, без да бъде обвързано с постигането на конкретна цел или осъществяването на определена функция. Справедливостта ни носи морално удовлетворение сама по себе си, дори и при отсъствието на конкретен закон или на външна правна норма, която да я предписва. Подобно на идеята за красивото, и идеята за справедливостта притежава вътрешно присъща структура или ред, която може да бъде разпозната без нужда от външно предписание. Разбира се, подобно на целта, и законът не е излишен, но именно законът трябва да съумее да се впише в структурата на справедливостта, превръщайки се във формално основание на законосъобразността, а не обратното.

Постигането на подобна „естетика на справедливостта“ е заложено като един от най-дълбоките пластове на съдебния процес. Макар и определящи за правораздаването да са законите, господар във всяка съдебна зала е очакването на справедливостта. Справедливостта е онзи послевкус на всяко съ-

* Проф. дфн в Институт за философия и социология, БАН.
Email: stoyan.stavru@gmail.com

дебно решение, от съществуването на който зависи легитимността на законите. Основната цел на съдебния процес е да бъдат приложени законите (които са обективна гаранция за съществуването на едно решение), но едновременно се търси и справедливото решение на казуса (което носи субективна опасност от произвол и непоследователност). „Естетическата“ опасност на стремежа към справедливост не може да бъде просто изгонена от съдебната зала. Ако съдебният процес чисто и просто „обезопасява“ закона от риска засегнатото чувство на някоя от страните по делото да влияе върху неговата крайна правилност, то той би бил по-скоро чисто четене, подобно на всяко нравоучение. Но съдебният процес е нещо много повече и точно поради това той не може да не включи в себе си, както претенциите на страните за справедливост, така и чувството за справедливост на самия съдия.

Подобно на Ериниите, макар и омилолюбив, стремежът към справедливост остава дълбокото основание на всяка законосъобразност на съдебното решение дори и когато за нея трябва впоследствие да се потърси и намери закон. Ангажиментът на съдията, който осъществява този скрит от погледа на формално нормативното преход от естетическото към юридическото, т.е. от законосъобразността към закона, е неизменно свързан с неговото вътрешно чувство за справедливост, играещо важна роля като фактор при интерпретирането на приложимия закон. Много често справедливостта идва преди закона и носи със себе си законосъобразност, която има своя юридически шанс благодарение на нестабилността на текста, т.е. на неспособността на юридическия текст да фиксира окончателно значенията на съдържащите се в него нормативните предписания. Именно чрез справедливостта законът споделя хармонията на законосъобразността. И тъй като правото отказва да признае значението на справедливостта, тя присъства като неуловим, но изключително влиятелен призрак в правната литература.

Така например в действащия в България Граждански процесуален кодекс думата „справедливост“ и производни от нейния корен не се срещат нито веднъж, докато в Наказателно-процесуалния кодекс справедливостта се проявява единствено в своя най-краен негатив: когато става въпрос за отмяна на „явно несправедливо“ наказание¹. В чл. 4, ал. 1 на отменения Граждански процесуален кодекс от 1952 г. справедливостта е била посочена като възможно, макар и крайно (последно) основание на съдебните решения: „Съдът е длъжен да решава делата според точния смисъл на действащите закони, а когато те са непълни, неясни или противоречиви – според общия им разум. При липса на закон съдът основава решенията си върху обичая и основните начала на правото и справедливостта.“ Тъй като от закона се очаква той да е „уловил“ в текста си всичко онова, което се съдържа в справедливостта, само липсата на закон е била в състояние да превърне справедливостта в официален критерий за обосноваване на съдебното решение. Днес справедливостта е напълно изключена от критериите за тълку-

¹ Изразът е употребен два пъти в чл. 348 НПК.

ване² на правните норми, а вместо нея говорят законите. Това обаче не решава „проблема със справедливостта“, т.е. проблема със субективния характер на акта на нейното разпознаване от участниците в съдебния процес. Напротив, този „проблем“ се задълбочава, като, от една страна, затруднява самите съдии в усилията им да се справят със собственото си чувство за справедливост, а, от друга страна, делегитимира в очите на страните законнообразността на съдебното решение, която се основава само върху закона и функционира като нормативна бюрокрация.

В същия смисъл са и мотивите на българския Конституционен съд в Решение № 13/13.10.2012 г. по к.д. № 6/2012 г. на КС, с което се установява противоконституционност на законов текст, посочващ за цел на закона „да се възстанови чувството за справедливост у гражданите“. Става въпрос за цел на закон, предвиждащ отнемане на имущество, придобито от незаконно дейност. Чувството за справедливост, като всяко друго чувство, бързо е изключено от полето на юридически значимото:

„Съдът е на мнение, че не съставлява легитимна цел на закона втората, уредена в чл. 3, ал. 1 ЗОПДНП³ цел, а именно да се възстанови чувството за справедливост у гражданите. Очевидно е, че „чувството за справедливост у гражданите“, доколкото засяга техни индивидуални преживявания и отношение към законите, в случая не съвпада с понятието „интересите на обществото“, тъй като двете цели са кумулативно посочени. Прегледът на законодателството на Република България показва, че е прецедент поставянето на подобна цел, свързана с постигане, възстановяване или изгубване на определени чувства. Чувството за справедливост, както и поначало всички чувства, не са обективни факти. Още по-малко те са правни категории, за да бъдат въздигани дори като цели на законите. Индивидуалните интереси не могат да бъдат цел на закон, защото той не се занимава с тях. Много закони при определяне на целите си изрично посочват защитата на обществен интерес или защита на свободите, правата и законните интереси на гражданите, но не и формиране на определени чувства.“

Това, което казва Конституционния съд, е, че законите не се занимават с чувствата на своите адресати. Уви, справедливите съдии не могат да си позволят този лукс. Въпреки опита за пълна рационализация и формализация на съдебния процес той остава взаимодействие, което се движи от емоциите на участващите в него хора. И важна част от тези емоции е чувството за справедливост. Представянето на прилагането на закона като технически процес⁴ не отговаря на основните очаквания на страните по делото. То не

² Вж. чл. 46 от Закона за нормативните актове.

³ Закон за отнемане в полза на държавата на незаконно придобито имущество, обнародван в ДВ, бр. 38/18.05.2012 г. и отменен с ДВ, бр. 7/19.01.2018 г.

⁴ За критиката на „механистичния възглед“ за правото вж. Supriot 2017, според когото правото не може да бъде сведено до икономически или технократски съображения, то трябва да отразява общоприетото чувство за справедливост и социална хармония. Супио разглежда съдебния процес като арена, в която се утвърждават социал-

отговаря и на съзнанието на професионален дълг на самия съдия. Съдебният процес може да се разглежда като стремеж към постигане на справедливост, която не се ограничава само до буквалното прилагане на закона, но също така търси „вътрешна хармония“ в решението и в правото като цяло. Това, което води добрия съдия, е стремежът му към намиране на най-добрата интерпретация на закона, която отговаря на интуитивното чувство за справедливост, внасящо ред и смисъл в случая. В този контекст вътрешното усещане за справедливост може да играе роля, аналогична на естетическото възприятие за красиво: както при възприятието на красотата има интуитивно усещане за баланс и пропорционалност, така и съдията търси „хармонията“ на крайното решение, която включва и неговото вписване в цялото на правото.

За разлика от адвокатите съдиите не могат да си позволят прилагането на различни интерпретации на един и същ закон към едни и същи случаи. Те влизат в съдебната зала винаги с едно и също право: няма място за множествени стратегии и хитрости „на парче“. Адвокатът влиза в съдебната зала от процесуалната позиция на представляваната от него страна: при един и същи приложим закон и аналогични казуси веднъж може да е на страната на ищеца, друг път – на страната на ответника. Подобно на лисицата, той може да си възприема различни прочити на закона, за да защити интересите на своя клиент, без да му се налага да обосновава единна и консистентна позиция, съществуваща отвъд конкретния съдебен процес. Съдията влиза в съдебната зала винаги като „един възможен правилен отговор“⁵. Това е основанието той да бъде оприличен на таралеж: таралежът се отличава с простотата на своята природа и с яснотата на своята стратегия. Когато е застрашен, таралежът не се опитва да прилага сложни тактики, а просто се свива на кълбо и използва своите бодли като защита. Докато лисицата може да се разглежда като животно, което използва хитрост и многообразие от подходи, таралежът възплъщава идеята за единство и консистентност. Подобно на съдията, той е символ на принципното мислене и твърдостта на убежденията: „Лисицата знае много неща, но таралежът знае едно голямо

ните ценности и в която правото и справедливостта трябва да се съчетаят, за да се постигне хармония в обществото.

⁵ В този смисъл е и концепцията на Дуоркин за правото като интегритет (law as integrity) и съществуването в правната система само на едно правилно решение (one-right-answer) за всеки юридически казус (Dworkin 1986: 225–228, 77, Dworkin 1985: 119–145). Дуоркин разглежда правото като процес на творческа интерпретация, в който съдията трябва да разкрие най-доброто морално обосновано решение. Възможна е аналогия с художествения процес, където творецът търси идеалната форма и структура. Съдията е артист, който не само следва съществуващите правила, но и ги интегрира в една по-висша концепция за справедливост, която трябва да бъде красива и хармонична по своето морално съдържание. Справедливостта не може да бъде сведена до механично прилагане на правила, а трябва да бъде резултат от морални размисли и интуиция.

нещо“^{6,7} Адвокатът има на разположение много различни речи, с които да пледира. Съдията разполага само с едно средство за защита – вярата в интегритета на правото⁸. Въпреки че и Аристотел е предположил, че „съдията е прост човек“ (Аристотел 2013: 53), съдията не е толкова просто устроен като таралежа в стратегиите си във всяко дело да дава цялото право.

При тълкуването на закона съдиите често се изправят пред ситуации, в които буквалното прилагане на нормата може да доведе до несправедлив резултат. В тези случаи вътрешното усещане за справедливост играе определяща роля. То насочва съдиите към решения, които не само формално спазват закона, но и отразяват по-дълбокото разбиране за правилност и морална оправданост. Скриването на справедливостта като фактор при формирането на убеждението на съдията лишава съдебния процес от неговото дълбоко основание, което в крайна сметка не може да бъде потиснато напълно и непрекъснато се появява на повърхността. Най-вероятно именно твърде честото използване на справедливостта като рутинен аргумент е изпразнило тази дума от нейното съдържание, което е станало основание за изключването му като юридически релевантно понятие. Но честото използване на справедливостта като аргумент показва не толкова неуместността и безсъдържателността на този аргумент, колкото изконната нужда от неговото включване във воденето на спора по делото.

Фикс-идеята за Закона се превръща в намръщена сублимация на справедливостта, до чиято потисната същност участниците в съдебния процес могат да достигнат единствено чрез средствата на тълкуването на юридическите текстове. Точно тук литературата се оказва генеративна при решаването на проблемите, създадени от нелегалното присъствие в съдебната зала на справедливостта. Тъй като правото отказва да работи със справедливостта, тя трябва да бъде наета от друго поле, чиято автономност да е достатъчно силна, за да устои на всяка атака от страна на правната теория. Това е и причината в съдебната зала именно реториката, като преоблечена литература, да опосредява сблъсъка на различните гледни точки към справедливостта. Голяма част от тази реторика остава правно ирелевантна, но в крайна сметка определяща за решението на съдията. Оттам може би идва и нейната лоша слава сред привържениците на „чистото“ право. Но правото трудно може да остане „чисто“ след като вече веднъж е влязло в съдебната зала. След стотици години, в които правото се е опитвало да реши „загадка-

⁶ Цитатът е на поета Архилох, живял през VII век пр. н. е. Той придобива особена популярност след есето на Исаия Бърлин върху възгледите на Толстой за историята (Berlin 1953: 1–4).

⁷ Отгук и заглавието на една от най-влиятелните книги на Дуоркин (Dworkin 2011).

⁸ За митологичния съдия Херкулес (всъщност чрез съдията Херкулес Дуоркин персонафицира предлагания от него метод за прилагане на правото), за когото интегритетът на правото гарантира единствен правилен отговор дори и в най-трудните случаи, вж. Dworkin 1986: 239. За актуален опит за опровергаване на тази теза вж. Jerson 2024.

та на справедливостта“⁹, днес като че ли то официално се е отказало да се позовава на нея, защитавайки по този начин своята псевдоавтономия от очакванията за справедливост на съдебните решения. Мълчанието на законите относно ролята на справедливостта е повече от оглушително. То е литературно мълчание, в смисъл на мълчание, отварящо широко литературно поле в официално невидимия център на юридическото. Но то не е в състояние да заглуши песента на сирените, която на всички обещава справедливост и която може да чуем в почти всеки пълноценен съдебен процес.

Медуза

Когато си твърде добър в това, което правиш, рискуваш да те сподели съдбата на Горгона. От историята на Медуза⁹ можем да научим, че прекаленият светец – „девственият“ съдия, който никога не е вкусвал от чувството за справедливост, и на Атина Палада не е драг. Нещо повече той бива обвинен за обругаването на храма и след период на изолация губи хуманността си, превръща се в чудовище, което с погледа си трансформира в камък всеки, когото види. Съвършеният прочит на закона превръща живите хора в статуи! Старанието се превръща във вина.

Нека разгледаме следната история. Медуза е родена като хубаво и добро момиче, което става красива жена. Посветила се на Атина Палада¹⁰, тя отказва любовта на своя най-добър приятел Ефикъл, за да запази девствеността си и да стане забележителна жрица в храма на Атина. Нейното старание не остава незабелязано за хората, дори предизвиква и раздразнението на самата основателка на Ареопага. След като Посейдон губи битката си с Атина за това кой да бъде покровителят на град Кекропия, който впоследствие е преименуван на град Атина, той решава да си отмъсти, като съблазни Медуза. След отказа на Медуза, той я изнасилва в самия храм на Атина в новоосновения град. Вместо да защити своята жрица, Атина я обвинява, че именно Медуза със своята непоковарена преданост и с прекомерното¹¹ си усърдие е станала причината за поругаването на храма. Така Атина превръща Медуза в „познатата“ ни Горгона¹².

Първата жертва на нейната нова способност е влюбеният в нея Ефикъл, който малко преди това се е опитал да спре Посейдон. След като се свестява от удара му, Ефикъл отива в храма при плащщата Медуза. Когато я докосва, искайки да я успокои, змия ухапва ръката му – къдриците на Медуза се оказват „сплетени“ като змии. След като Медуза се обръща към него и пог-

⁹ Медуза често се интерпретира като символ на женския гняв и сила, които са демонизирани и потиснати от патриархалните структури, или като израз идеята за женска мощ и съпротива срещу патриархалните наративи. Вж. например Cixous 1976: 875–893. За психоаналитичната интерпретация на Медуза и връзката на погледа ѝ със страха от кастрация вж. Фройд 1997: 285–286.

¹⁰ В превод от гръцки на български „Палада“ означава „девица“.

¹¹ За връзката между Медуза и Медея през прото-индоевропейския корен *meh₁ – „меря“, вж. Манчев 2023: 229–230. Медуза, подобно на Медея, са фигури, които съдържат в себе си прекомерността, прехвърлянето на мярата.

¹² В превод от гръцки на български „Горгона“ означава „ужасната“.

ледите им се срещат, Ефикъл се вкаменява. Медуза остава сама: изоставена, веднъж от богинята, в чието име самата тя е изоставила себе си, и, втори път – от единствения човек, който я е обичал до степен да се противопостави на самите богове, но е намерил смъртта си не от боговете, а в очите на своята любима. И за всичко, оказва се, е виновна самата Медуза, нейната отдаденост и стремежът ѝ към съвършено служене в името на Атина. Твърде жестоко наказание за един твърде добър служител. Самата Атина разбира грешката си и след известно време изпраща Персей да убие Медуза, за да я освободи от необратимото си проклятие. Но краят не е щастлив и често се интерпретира не като проява на милост, а като поредното унижение на Медуза, в което участва Атина.

Историята на Медуза е силно предупреждение за всеки съдия, който в стремежа си да бъде като Херкулес, който по повод на всяко дело сглобява цялото право като единна и съгласувана система от правила, забравя за трагедията, до която може да доведе пълното отдаване в името на съвършения Закон¹³. Законът не е нещо, което трябва да почитаме като безалтернативен бог (като единствен смисъл). Той е идея, която можем да споделяме (като множество интерфериращи интерпретации), а едно от местата за това определено е съдебната зала. Девственият за всичко друго, освен за Закона, съдия е на крачка от това да се превърне в чудовище, защото във всяка норма дреме Горгона. И ако не искаме да се превърнем в поредната вкаменелост пред очите на пресветия Съдия, то нека внимаваме и с настойчивостта си в изискванията за неговото съвършенство. Всеки, обявил се за Херкулес, трябва да внимава да не последва съдбата на Медуза. И макар главата на Горгона да е поставена на егидата¹⁴ на Атина, с което усилията на Медуза са в крайна сметка увековечени, това не заличава предупреждението за ефекта от фигурата на съдията, който се вживява като „прекален светец“. Медуза, като символ на смразяващото фактите съвършено право, не съществува като реален човек, но се представя пред нас като трагичен герой. Нейният пример трябва да бъде разчетен внимателно.

Именно с отнемането на привидното съвършенство на Закона се заема идеята за справедливостта. Ако искаме човечност в закона, то човекът, който го прилага, трябва да остане човек. Съдебната зала не е храм, няма нищо твърде свещено в правото, а ареопагът е гражданска институция, в която именно колебанието между конкуриращите се тези на страните осигурява легитимността на съдебното решение. Напротив, съдебната зала е това, което е останало от Вавилонската кула, в която въпреки че говорим на различни езици, имаме шанс отново да се разберем. В началото на правото е хаосът на съдебния процес. Едва впоследствие от него започват да се раждат

¹³ Във фукоянска перспектива парализиращият поглед на Медуза може да бъде свързан с концепцията на Фуко за дисциплинарната власт, която действа чрез наблюдение и контрол (Фуко 1998).

¹⁴ Егида е митологически артефакт, свещен предмет, съставляващ щит-наметало, притежаващо могъща и свръхестествена сила, което е част от бойното снаряжение на Атина.

конкретните закони. Монотеистичен е само първичният процес, законите са по-скоро като божества от гръцкия политеизъм: те могат да бъдат различни и коварни и не трябва да им се доверяваме напълно ако искаме да дадем шанс на идеята за справедливостта. В съдебния процес съдията осъществява критика на законите, при което правото изпада в криза и поради това казусът се нуждае от присъда¹⁵. Един от механизмите за това е осигуряването на възможността противоречието и колебанието, така характерни за съдебния процес, да се запазят дори в самото съдебно решение. Това става благодарение на възможността в случаите, когато спорът се решава от няколко съдии – така е на практика при най-важните дела и в най-важните съдебни инстанции, те да запазят своите несъгласия и тези, които са в малцинство да подпишат решението с особено мнение.

Особеното мнение съществува като своеобразна криза, като „нечисто“ място в самия епицентър на правото, като топос на „призрачно заразяване“ (Дерида 2010: 14) на праволинейността на правото с протуберансите на колебанието. Особеното мнение или смелостта на един или повече съдии да се противопоставят на интерпретацията на мнозинството свидетелства, че правото не е едно. Тъй като е юридически обезсилено, то не може да раздвои правото, не е в състояние да го разколебае като сила. Това, което демонстрира, е, че правото не е едно, макар и да е по-малко от две. Даденото от мнозинството тълкуване на закона е надделяло, а механизмите на вземане на решение не са позволили малцинството или изолираният в своето различие съдия да създадат „лоша“ паралелност в прилагането на закона. Особеното мнение е било блокирано и то е в невъзможност да се превърне в алтернатива. Въпреки това или може би именно поради тази организирана невъзможност, явяваща се част от едно необходимо самоограничение, в закона се отваря една другост, която макар и да не може да се превърне в две значения, не успява да бъде удържана и в постановеното едно значение. Мнозинството е победило, но с известна загуба. Тази загуба обаче е малка крачка за самия ред. Дори посоката ѝ да не е напред, тази крачка е крачка в името на живота, защото чрез нея редът се синхронизира с фактите и заедно с тях създава поносимост на юридическото в света на човека. Ако правото винаги работи без остатък (работи с чист съдебен диспозитив), ако в съдебното решение няма нищо особено (няма особено мнение), правото би се изчерпвало в едно затворено повторение, което не е нищо друго освен самата смърт на регулацията.

Регулация, превърнала се в самия живот, се лишава от живота, който иска да регулира. Едно право, което е успяло напълно, е напълно лишено от смисъл. Това е и причината правото да бъде ограничавано в своя регулати-

¹⁵ Всяко съдебно решение е тест за правото, а всички участващи в съдебния процес са на изпит – не само страните и техните процесуални представители, но най-вече решаващият спора съдя със всяко свое решение всъщност се явяват на изпит. Отсъждането (*das Urteil*) като присъда е изпитание (*ordeal*). За връзката между немското *das Urteil* и английското *ordeal* в контекста на Кантовата трета критика вж. Манчев 2023: 208.

вен ефект, независимо от това, че именно този ефект е неговият смисъл. Всяко право следва да допуска своята слабост, без да се отказва от силата си. В някаква степен в тази слабост, в невъзможността да изключи изцяло особеното, се съдържа и една фундаментална сила, която дава основанието на правото. Правото среща своето друго: фактите, без да ги заличава. Регулирането на фактите не трябва да бъде техният край. Тази слабост на право е ключът към запазването на неговата потенциалност, т.е. ключът към запазването на неговата сила да произвежда правила, разчитащи на силата. Преди да наложи със сила конкретните правила, които произвежда, правото следва да докаже своята сила да ги произвежда с известна слабост. Важна част от провеждането на това доказателство е „даването на правото“ и ролята, която съдията има като част от процеса на правораздаване.

Едно съдебно решение винаги казва по-малко от това, което казва законът: законът казва много повече, неговият регулативен потенциал има претенцията значително да надхвърля всеки конкретен казус, който е само една малка част от силовото поле на съответната приложима правна норма. Съдията не може да изчерпи закона. В най-добрия случай той може да създаде образец на това как следва да се чете законът, но съдебното решение остава едно (станало) сред многото (възможни). Дори и прецедентът е просто пример.

Едновременно с това едно съдебно решение казва повече от това, което казва законът. От една страна, съдебното решение борави с факти, чиято своеобразност ги изважда (поне частично) от рамката на диспозицията, като тези факти надхвърлят онова, което е било важно за правото, когато то е свързвало факти от този тип с предвидените от него правни последици. Тази допълнителност във всеки факт е част от неговата прозрачност, част от специфичния начин, по който реалните факти от действителността (а не идеалните факти, описани в правните норми) присъстват в сферата на юридическото. От друга страна, съдебното решение разчита на ученията на конкретен човек: съдията, който го постановява. Независимо от всички опити съдията да бъде сведен до обективен декламатор на правото (рапсод на закона), той остава човек със свой собствен глас. Стремещът към обективност на съдията не е проект по неговата дехуманизация. Човекът в края на процеса, водещ до превръщане на правото от написан текст (смилова потенциалност) в спазено правило (регулационен ефект), е този, който осигурява другото в правото. В съдията са всички онези завои в правото, които осигуряват неговата вписаност в света на фактите. Траекторията на това вписване изисква писаното право да бъде пречупено не само през своеобразието на фактите (винаги съдържащата се във фактите допълнителност), но и през своеобразието на човека (винаги съдържащата се в него неподвижност). Тази двойна прозрачност е най-фундаменталното основание на силата на правото. Силата на правото не е принудата да наложим закона над фактите, а способността, често разпознавана като слабост, да узнаем какво всъщност е закона и какво всъщност са фактите.

Проблематизирането на неразпитаните самоочевидности на закона е част от процеса на правораздаване. То се осигурява от присъствието на различни страни и техните професионални представители, всеки от които се домогва да представи своята „гледна точка“ както за фактите (в процеса на доказване), така и за правото (в процеса на обосноваване). Организирането на правораздаването като събитие с множество конфронтиращи се актьори наподобява драмата като литературен жанр. Ролята на съдията не е като ролята на хора, така както и присъствието на публиката в съвременната съдебна зала няма същото значение като това на публиката в древногръцкия театър.

Ако има литературен залог в съдебния процес, то този залог е свързан не толкова с участващите (страните като актьори) и с присъстващите (хората в залата като публика), колкото с катарзиса на самото право и в частност с преобразуването на онази правна норма, която е излязла на преден план според наложилото се разчитане на конкретния казус, за да репрезентира силата на правото да обхваща фактите и да ги подрежда, вписвайки се в тях. Катарзисът на правото, който получава своя шанс в съдебния процес, е насочен не към пречистването на страните от правонарушението, нито на съдията – от предубедеността, а преди всичко към пречистването на правото от чистотата, към освобождаването на правото от стремежа му да се освободи от допълнителността на фактите и свързаната с нея слабост на закона. Всеки съдебен процес е двоен тест за правото: веднъж за неговата точност (чрез способността на съдията ефективно да редуцира както фактите, така и правото), и втори път – за неговата неточност (чрез способността на съдията съответно да проблематизира не само фактите, но и самото право). Процесът, в който правото се твърди като абсолютна интерпретация, т.е. като правило в своята безпроблемност, е най-съмнителен в това доколко е успял да издържи и двата теста. Той със сигурност „минава“ първия тест, но е толкова добър в него, че не успява да се справи с втория тест още преди да започне оценяването му по него. Присъствието на съдията като човека, който решава, и за фактите, и за правото, стоейки едновременно във и встрани и от двете, е важна гаранция за запазване на слабостта на правото като част от неговата сила.

Междуметия

Съдията е скритото междуметие в казаното право. Съдебното решение не казва правото чрез съдията, а по-скоро е нещо, казано за правото от съдията. Юрисдикцията не е чист силогизъм, тя не е акт от типа „дайте ми фактите, за да ви дам правото“ и точка. Съдията не може да даде правото, като просто го каже в смисъл да възпроизведе или премести от едно място (текста на закона) на друго (текста на съдебното решение). Подобно казване-преместване е невъзможно, защото правото за конкретния факт всъщност не съществува докато не бъде започнат разговорът за него в рамките на организирания именно с тази цел съдебен процес. Разбира се, за правото може да се говори и преди съдебния процес, като силата на всеки подобен

разговор е различна: една е когато казаното е част от научна дискусия, друга е когато казаното е част от написаното в правната доктрина, трета е когато става въпрос за издаване на административен акт по прилагане на закона. Но във тези случаи разговорът, макар и преди, не е независим от възможния съдебен процес като разговор, който завършва със сила на присъдено нещо. Именно процесът е начинът, по който правото се при-съжда и разговорът след него е възможен само ако правото е обновено от нови факти. В противен случай всички са длъжни да мълчат след съдията, иначе казаното няма да бъде взето в предвид. Делото, това е правото, казано за този случай. И то: казано от човека.

Нека след казаното за „казаното право“ разкрия своята теза за особеното мнение като особено казано. Тази теза е следната: особеното мнение е един от начините, чрез които съдията-човек присъства като междуметие в правото. Но какво всъщност е междуметието и как човекът като съдия става междуметие в правото. Междуметието се определя като част на речта, която: а) изразява чувство или желание или б) подражава звуци и шумове¹⁶.

Във всяко съдебно решение правото присъства и като чувство на съдията, разбирано не като някакво предубеждение или предразсъдък, а най-малкото като желание правото да се приложи в неговата истинност и справедливост¹⁷. Стремешт на съдията да изкаже истинското право, т.е. правото такова, каквото е, и едно съкровено човешко чувство. Това желание да дадеш правото в спора, по който си сезиран, най-често намира израз в мотивите на съдебното решение (защо), за да бъде обобщено като чиста регулативност в неговия диспозитив (какво). Има случаи обаче, при които законът изисква спорът да бъде разгледан от повече от един съдия. Тук правото включва в себе си другостта на съдията не веднъж, а няколко пъти. Така делото ще бъде решено от тричленен или петчленен състав от съдии. Другостта на човека-съдия е умножена нечетно, за да може да бъде преодоляна чрез механизма на мнозинството. Механизмът на мнозинството преодолява различието, но не го изтрива.

Преодоляното, но неизтрито, се остранностява и остава като нещо особено, то остава като особено мнение. Въпреки че не притежава силата на при-съдено нещо, с каквато се ползва единствено решението на мнозинството, особеното мнение е израз на една друга сила: силата на правото като

¹⁶ Междуметието е част на речта, която се използва за изразяване на емоции, чувства, волеви състояния или реакция към нещо, без да носи конкретно граматическо значение или синтактична връзка в изречението.

¹⁷ За ролята на предразсъдъците за възможността на разбирането вж. Бертрам 2002: 232–233. Като се цитира Гадамер, се посочва, че „никогe разбиране не може да повлияе или пък съвсем да елиминира предразсъдъците, навлизащи в него“. „Реабилитирането на предразсъдъците“ идва, за да покаже зависимостта на нашето познание от тяхното съществуване. Предразсъдъците са част от т.нар. „неовладимост на разбирането“: „във всяко едно разбиране се променят разбиранията, идващи от самодадени разбираня“. Разбирането не води до идентичност, а до постоянна промяна, но е възможно благодарение на определени споделени предразсъдъци: „разбирането може да произлиза само от предадени разбираня“.

нещо, което при-съжда. В него желанието на съдията да остане верен на закона се обективира като съпротива срещу мнозинството. Особеното мнение е противостоено на едно само обявено се качество срещу количеството на гласовете. Въпреки че е изолиран, авторът на особеното мнение настоява върху желанието си да остане справедлив докрай. Това че многото, повечето членове на съдебния състав казват нещо различно за правото, не разколебава казаното от него да фигурира като междуметие, като опит за запазване на онова чувство за истинността относно закона, което не се нуждае от сила на при-съдено нещо, за да бъде изпълнено със сила¹⁸.

Възможността за формиране и изразяване на особено мнение е едно от най-важните условия за легитимността на правото като постижение на човека. Онова, което остава в особеното мнение, всъщност е това, което движи самото право, а това е желанието за откриване на законосъобразното решение, т.е. на решението, което наистина казва истината за правото за този конкретен казус. Съдебното решение не генерализира, а напротив, конкретизира правото спрямо съществуващите факт, като разкрива неговата значимост в реалния свят на човека. Преминаването на тази конкретизация през човешкото в съдията е гаранция за запазване на човешкостта и на регулацията в света на човека. Включването на няколко съдии в този процес е допълнителна гаранция, която въвежда другостта в правото не само като другостта на човека като факт (другост спрямо закона), но и другостта на втория съдия като член на съдебния състав (другост спрямо съдията). Така събитийността в казането на закона се осигурява двойно: веднъж, чрез участието на (един) съдия, който вкарва непредвидимост в крайния акт (никой не знае и не трябва да знае какво ще бъде решението на съда, докато то не бъде постановено), и втори път, чрез участието на още (други) съдии, които вкарват несигурност във вече съществуващата непредвидимост (никой не знае кой съдия какво ще каже за закона и ако се кажат различни неща, кое от казаното ще надделее). Свидетелство за този процес на подсигуриране на правостта като стремеж да се каже истината за правото е съществуването на особеното мнение.

Особеното мнение не е просто литературен текст в сърцето на правораздаването, не е акт на разхубавяване и реторическо заиграване с текста на закона, а е мястото, в което правото се отваря за човека, който казва какво е правото дори и когато правото не приема този отговор. Това е мястото на свободата на човека в един от силовите центрове на правото. Това място трябва да бъде запазено дори и когато навлизането на технологиите и в частност на изкуствения интелект показва нечовешка ефективност при преместване на юридическия текст от закона в съдебното решение. Самата техно-

¹⁸ За значението на емоциите в правото вж. Nussbaum 1995. Литературата и моралното въображение могат да формират нашето разбиране за справедливост, като ни насочват към решения, които надхвърлят механичното прилагане на закона. Справедливостта може да бъде разпозната чрез „рационални емоции“ и морална чувствителност дори когато няма конкретен закон, който да я предписва. Това е причината Нусбаум да сравнява съдията с поета.

логия, независимо от своята претенция за обективност, остава точка на пречупваща правото непредвидимост. Подобно на всеки съдия, технологията на големите езикови модели внася в произведения от нея акт по правораздаване собственото си междуметие, макар и това междуметие да не е свързано с някакво желание или чувство, а по-скоро с подражаване на това, което са правили хората съдии в постановяваните от тях съдебни актове. Разбирано като прилагане на статистически модел, писането на съдебни актове с помощта на изкуствен интелект също е акт на подражание. То обаче не е подражание на самото чувство и желание за постигане на истината за правото, а е подражание на усилието за постигане на тази истина, възприето и статистически анализирано именно като чисто словесно усилие, като комбинация от думи, които се разпадат на токени¹⁹.

Постановеният от съдия-изкуствен интелект съдебен акт е подражание без участие на човек, т.е. акт, създаващ истина без желание. Дори и да успява да имитира не само словесността на съдебното решение, но и тази на особеното мнение, изкуственият интелект не постига ефекта на междуметие, изразяващо желание, а единствено ефекта на междуметие, подражаващо на съществуващите в съдебната практика актове, възприемани като „звучи и шумове“ на правната норма²⁰. Разглеждането на съдебните решения като „юридически“ „звучи и шумове“, които могат да бъдат възпроизведени въз основа на работещи статистически модели, е опит за овладяване на нестабилностите в правото чрез превръщането им в тенденции. Неуправляемото в лицето на човека се свежда до статистически модели с регулирана степен на грешка. Правораздаването без „свободна“ грешка е проект за усилване на нормативното без чувствителност за принципната отвореност на правото към динамиката на фактите (каквото факт е и самият съдия като човек), които самото то вече е подредило. Тази чувствителност, макар и да може да бъде имитирана, не може да бъде постигната, тъй като тя се нуждае от сингулярността на човешкото желание. Стремещт към истината за правото е част от едно желание, което е възможно единствено като желание на човека. Организирането му като статистически феномен и проекция е акт на затваряне на хоризонта в прозорец.

Ако хоризонтът е линия, непрекъснато движеща се с усилието за нейното постигане, то прозорецът е рамка, която може да бъде целенасочено доб-

¹⁹ Отсъствието на биологичното тяло на съдията като център на неговата емоционалност, а оттам и липсата на емоциите, разглеждани като когнитивни оценки, разкриващи неговите ценности и убеждения, би причинило сериозна травма на правораздаването. За значението на „рационалните“ емоции при постигането на справедливостта вж. също Nussbaum 2011: 4, 78. Правото трябва да остане чувствително към емоционалните реалности на хората, признавайки съществуването им, включително в точката, в която се случва правораздаването, а тази точка е конкретният съдия не само като рационален, но и като емоционален човек. Емоционалната ангажираност на съдията е една от основните предпоставки за постигане на справедливостта.

²⁰ Думите, образувани чрез звукоподражание, се обозначават като оноματοпеи. Оноματοпееята изпълнява синтактичната функция на междуметие, когато се използва самостоятелно за изразяване на звук или реакция в изречението.

лижавана и отдалечавана. Всяка правна норма рамкира фактите, като по този начин прави възможно разпознаването на възникващите спорове като казуси от определен тип. Фактите са минимизирани в затворените от правото прозорци. Същите факти обаче продължават да генерират напрежение, създавайки хоризонт на човешкото желание за постигане на справедливост в правото отвъд работния плот на позитивното нормативно регулиране. Във всеки факт може да бъде открито едно отричане на правото, една съпротива срещу осъщественото от правото минимизиране, която съпротива става причина за понякога разтърсващи колебания именно в акта на правораздаване. Колебанието е може би най-свойственото състояние, в което един съдия би следвало да казва истината за правото. Това колебание, макар и да изглежда като слабост на съдията, всъщност е основна сила в правото. По линиите на силовото поле на това специфично колебание за истината, която вече е написана, но трябва да бъде изказана за точно този казус, възниква и опитът на особеното мнение. Опит, с който изкуственият интелект като статистически модел, способен да въвежда другото в собствените си резултати, може да се справи, но ще го направи по начин, който изключва човека като събитие.

Представете си организация на правораздаването, при която всеки път за един казус са стартирани няколко паралелни процеса по генериране на решение от различни и утвърдени, най-вероятно според преценката на подбрана елитна публика, големи езикови модели, съставляващи системи с изкуствен интелект (ИИ). Всеки от тях може да достигне до различен резултат, като решението на един от тях или на мнозинството от тях може да се възприеме като „силно“, т.е. като това, което се ползва със сила на присъдено нещо. Останалите решения могат да бъдат използвани като алтернативно „слаби“, т.е. като възможни отклонения от господстващата интерпретация, отворени към едно различно бъдеще. Заживяването на невъзможното (целенасочено генерираното от „слабите“ ИИ особени мнения) наред със задължителното (създаденото от „силния“ ИИ) би представлявало опит за въвличане на особеното, но не чрез приемането, а чрез подреждането му. И в това подреждане се загубва своеобразието на човешкото, т.е. неподвижността в интерпретацията, направена от човека-съдия в името на справедливостта. Ако объркващата със случващото се в нея съдебна зала бъде преустроена в добре организирана ферма за развъждане на право, дали наистина „добрите“ таралежи ще са победили?

Ако ИИ може да организира по-висока потенциалност в правото, това ще е за сметка на човешкото участие в тази потенциалност. Множеството линии на изкуствено генерирани особени мнения (версии) би изчерпвало правото по начин, който го лишава от опита за невъзможното като опит, достъпен за човека. Хоризонтът на правото, когато той се разкрива зад казаното от човешки същества, остава непостижим, но тази негова непостижимост е генеративна за разговора относно смисъла на правото и съдържанието на справедливостта. А това е разговор, който доказва резултатите си

при решаването на конкретен правен казус, а не като упорита последователност в защитата на една теоретична конструкция. Без отстъпващия хоризонт на невъзможното усилие човекът в правото не може да се съпротивлява срещу настъпващите рамки на закона. Настъплението на ИИ не може да замени отстъплението на човека-съдия. Във възможността на това отстъпление от закона като абсолютна точност, което се извършва от съдията като човек и което преначертава хоризонта на събитията в правото, стои основният залог на човешкото разбиране за справедливостта.

Справедливостта е онова, за което говори човекът, когато съдията търси истината за правото. Лисица или таралеж, човекът и съдията не могат и не трябва да бъдат отделени. Рационалността и емоционалността са характерни както за лисицата, така и за таралежа. Включването на ИИ било то в казването на истината за правото, било то в разговора за справедливостта, би довело до разцепване, след което правото не би могло да оцелее като хоризонт, в който е мислима справедливостта. Правораздаването, генерирано от изкуствен интелект, би изгубило истината за себе си, разбираана като постижение на човешкото усилие в името на стремежа към правовост и справедливост. Вместо това, генерираното от ИИ правораздаване би се превърнало в сложна и самопроменяща се статистика, чието основно постижение е да регистрира определени човешки желания. Математиката на справедливостта превръща правораздаването в изчислителен процес, който се опитва да дигитализира не само рационалността на таралежа, но и емоционалността на лисицата. Но в съдебната зала, в която справедливостта е залогът, доказващ дълбокия смисъл на правото, няма нито таралежи, нито лисици. Тази зала обикновено е пълна с хора.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. 2013. *Реторика*. Прев. Александър Ничев. София: Издателство „Захари Стоянов“, 2013.
- Бертрам, Г. 2002. Херменевтика и деконструкция: контури на един философски спор. // Знеполски, Ив. (съст.) *Около Жак Дерида. Чудовищният дискурс*. София: Дом на науките за човека и обществото.
- Дерида, Ж. Необходимост на невъзможното, прев. Д. Тенев. // *Литературен вестник*, 14–20.07.2010, бр. 26.
- Манчев, Б. 2023. *Свят и свобода. Трансцендентална философия и модална онтология*. София: Нов български университет.
- Фройд, З. 1997. Главата на Медуза. Прев. Пламен Градинаров. // Фройд, З. *Съвети към лекаря*, София: Издателство Евразия.
- Фуко, М. 1998. *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. София: Университетско издателство СУ „Св. Климент Охридски“.
- Berlin, I. 1953. *The Hedgehog and the Fox. An essay on Tolstoy's view of history*. London, Weidenfeld & Nicolson.
- Cixous, H. 1976. The Laugh of the Medusa, translated by Keith Cohen and Paula Cohen. // *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, № 4.

- Dworkin, R. 1985. *A Matter of Principle*. Cambridge, Harvard University Press.
- Dworkin, R. 2011. *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, Harvard University Press.
- Dworkin, R. 1986. *Law's Empire*. Cambridge, Harvard University Press.
- Jepson, K. 2024. Deconstructing Dworkin's 'One-Right-Answer' Thesis. // *Oxford University Undergraduate Law Journal*, 22 June; достъпно на <https://blogs.law.ox.ac.uk/oxford-university-undergraduate-law-journal-blog/blog-post/2024/06/deconstructing-dworkins-one>.
- Nussbaum, M. 1995. *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*. Boston, Beacon Press.
- Nussbaum, M. 2011. *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Supiot, A. 2017. *Governance by Numbers: The Making of a Legal Model of Allegiance*, translated by Saskia Brown, Oxford and Portland, Oregon, Hart Publishing.

ТРАНСЛИТЕРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aristotel. 2013. *Retorika*. Prev. Aleksandar Nichev. Sofia: Izdatelstvo „Zahari Stoyanov“, 2013.
- Bertram, G. 2002. Hermenevtika i dekonstruktsia: konturi na edin filosofski spor. // Znepolski, Iv. (sast.) *Okolo Zhak Derida. Chudovishtniyat diskurs*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto.
- Derida, Zh. Neobhodimost na nevazmozhnoto, prev. D. Tenev. // *Literaturen vestnik*, 14–20.07.2010, br. 26.
- Manchev, B. 2023. *Svyat i svoboda. Transtsedentalna filozofia i modalna ontologia*. Sofia: Nov balgarski universitet.
- Freud, S. 1997. *Glavata na Meduza*. Prev. Plamen Gradinarov. // *Froyd, Z. Saveti kam lekarya*, Sofia: Izdatelstvo Evrazia.
- Fuko, M. 1998. *Nadzor i nakazanie. Razhdaneto na zatvora*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo SU “Sv. Kliment Ohridski“.